

О. І. Борзенко

**“Малоросійський літератор у горизонті імперської культури
(П. Гулак-Артемівський у 30–40-х рр. ХІХ ст.)**

Вивчаючи особливості початкового етапу нової української літератури, навряд чи можна обійти увагою одного з її “зачинателів”, котрий як у своєму житті, так і в літературній діяльності, – у всій своїй особистості відобразив ті значні культурні зміни, що відбува-

лися в українському суспільстві. Історія особистості П. Гулака-Артемівського, професора, а з часом і ректора Харківського університету, цікава як одна з версій життєвого влаштування українського інтелігента, вона також цікава як історія талановитого пись-

менника, який у непростих умовах мусив погоджувати свою українську ідентичність із приналежністю до загальноімперського культурного простору.

Особливу увагу слід звернути на зміни, що сталися в особистості П. Гулака-Артемівського від початку 30-х рр. XIX ст., коли в його творчості “громадянська проблематика... змінюється... обігруванням різних дрібниць повсякденного життя” [3:23]. Причини й характер цих змін досі розглядалися лише побіжно [6; 13], без урахування всіх, передусім позалітературних чинників, що впливали на автора.

Початок 30-х рр. у житті П. Гулака-Артемівського був дуже складним і насиченим на події, значення яких для літературного самовираження письменника не можна применшувати. Ці події не завжди й не прямо стосувалися літературної сфери, однак вони все ж таки відіграли неабияку роль, змусивши письменника відчутно скоригувати свої творчі наміри.

Польське повстання та його жорстоке придушення в 1831 р. сприйнялися П. Гулаком-Артемівським досить неоднозначно, особливо з огляду на його давні симпатії до польської культури. Здобувши літературне визнання переробками з І. Крasicького та А. Міцкевича, письменник від початку 30-х років мусив виявляти особливу стриманість у своєму зацікавленні польською культурою. Варто врахувати, що свою університетську кар’єру П. Гулак-Артемівський розпочав викладанням польської мови та словесності, тож можна лише уявити, яке враження справило на нього закриття в 1831 р. університетського класу польської мови, очевидно, зумовлене насамперед політичними причинами. Слід гадати, складну й суперечливу психологічну реакцію викликала в письменника антипольська істерія, що була інспірована урядовими колами та з піднесенням підтримана більшою частиною російського суспільства. Не дивно, що відтоді П. Гулак-Артемівський уникає публічно виявляти свої симпатії до польської культури, а творча діяльність починає розглядатися поетом майже виключно як складова приватної сфери життя.

На початку 30-х рр. П. Гулаку-Артемівському довелося також пережити прикрий інцидент, викликаний доносом, який обвинувачував письменника в причетності до таємної антидержавної змови. Донос походив від дрібного полтавського чиновника Черняєва, який серед змовників назвав кількох професорів Харківського університету. Доповідаю-

чи міністру народної освіти, попечитель харківського навчального округу вказував, що Черняєв серед інших

...назвав уже здесь достойнейшего во всех отношениях профессора Артемовского; и хотя ночью же он признался губернатору при всех там бывших, что все это ложь, им выдуманная, но несмотря на это, губернатор, я и ректор были лично у вышеупомянутых профессоров и, лично осмотревши все их бумаги, не нашли и малейшего подозрения... [3:15].

Хоча свідчення Черняєва одразу ж поставили під сумнів, однак за його доносом було проведено спеціальне розслідування. Обшукали помешкання письменника та прилегли до нього територію, причому, як пригадували сучасники, обшук був настільки ретельним, що “навіть знімалися дошки на тротуарі поблизу будинку” [1:501-502].

Приблизно на той час припала криза в особистому житті письменника. За спогадами сучасників, у другій половині 20-х рр. П. Гулак-Артемівський одружився на французівці, яка працювала гувернанткою, однак цей шлюб не був тривалим [1:499]. Дружина письменника померла від ускладнення, що було спровоковане застудою. Овдовівши, через певний час, якраз на початку 30-х рр., П. Гулак-Артемівський узяв другий шлюб: тоді його дружиною стала вихованка Харківського інституту шляхетних панн Єлизавета Панютіна, дівчина зі збіднілого дворянського роду. Невдовзі після одруження письменникові довелося перенести своєрідну сімейну драму, суть якої розкрив його найближчий приятель Г. Квітка в листі до М. Погодіна:

Петра Петровича постигло величайшее несчастье. Его молодая, прекрасная, добрая жена после первых родов вскоре после Святой была испугана, отчего потеряла рассудок в точном смысле сего слова. Ни пособие медиков, ни все старания и поныне ничего не могут сделать. Что горестнее, что она не узнает знакомых и его также и трактует его как величайшего своего врага. Каково положение нежного мужа видеть все это [от] любившей его до того страстно. Я видел его вскоре после происшедшего несчастья. Ее вывозили в деревню; он был тяжело болен. Давно его не видал и, признаюсь, подъезжая к дому, возвращался назад. Еще не могу скоро видеть его после виденного мною. Храни Боже всякого от подобного положения [8:200–201].

За подібних обставин, дбаючи про благополуччя родини, П. Гулак-Артемівський мусив неухильно дотримуватись такої лінії поведінки, яка б не давала жодних підстав навіть запідозрити його в неблагонадійності. Кожен публічний, у тому числі й літератур-

ний виступ міг викликати щодо особи харківського письменника й університетського професора не лише колись так ним очікувані компліментарні відгуки, але й небажані чутки й пересуди, які могли б зашкодити його на той час бездоганній службовій репутації. Згадані події початку 30-х рр. значно послабили літературний ентузіазм П. Гулака-Артемівського, натомість у його життєвих пріоритетах утвердилися питання родинного і кар'єрного характеру. Відтоді письменник уже майже не виявляє нових літературних ініціатив, втрачає колишній живий інтерес до польської культури; суттєво послаблюється експериментальна складова його творчості.

Очевидно, не випадково саме на початок 30-х рр. припала суперечка П. Гулака-Артемівського з Г. Квіткою. Останній звернувся до свого приятеля з проханням випробувати можливості народної української мови:

Я его просил написать что-то серьезное, трогательное. Он мне доказывал, что язык неудобен и вовсе неспособен [8:215].

Пізніше Г. Квітка згадував, що саме ця суперечка стала безпосереднім приводом його власного звернення до дослідів з народним мовним матеріалом:

Чтобы доказать одному неверующему, что на малороссийском языке можно писать нежное, трогательное, я написал "Марусю" [9:156].

Те, що П. Гулак-Артемівський фактично відхрещувався від читацьких очікувань (тут авторитетним читачем виступає Г. Квітка), зовсім не означало його повного розчарування в літературних пошуках та експериментах, пов'язаних із можливостями народної мови. Однак такі експерименти, доречні у студентські часи, вже не зовсім добре пасували професорові, котрий основні зусилля спрямовував на реалізацію кар'єрних планів, а з огляду на політичну ситуацію початку 30-х рр. ці експерименти могли б негативно позначитись на тому образі поважного вірогідданого урядовця, який усіма силами намагався підтримувати П. Гулак-Артемівський щодо власної особи.

Тут не можна нехтувати також впливом усталеного, співвіднесеного з класицистичними приписами уявлення про народну мову як таку, що припустима лише в "низьких" жанрах. Засвоївши це уявлення ще за часів навчання в Київській академії, П. Гулак-Артемівський схильний був розглядати літературні перспективи української народної мови як вузькі й локальні. Сприймаючи цю мову як "домашню", приватну, він, очевидно, не бачив достатніх теоретичних підстав для її

повноцінного функціонування в публічній сфері. Щоденна мовленнєва практика П. Гулака-Артемівського виразно вказує на чітке дотримання ним певної ієрархії мовних систем: у серйозні, урочисті моменти, виступаючи перед великою аудиторією, він, зазвичай, використовував російську мову, тримався патетично, посилюючи піднесеність свого мовлення залученням численних церковнослов'янізмів та латинських висловів, натомість удома, в дружньому товаристві полюбляв розповідати "малоросійські анекдоти" й дотепно жартував, віддаючи перевагу мові українській. Навіть буди на службі, він теж подекуди звертався до української мови, однак такі звернення досить характеристичні й показові – вони не суперечать нормативним приписам. Скажімо, Ф. Неслуховський передав свідчення про те, як на запитання попечителя навчального округу про хід життєвих справ П. Гулак-Артемівський (тоді вже професор), вдаючи з себе приниженого бурсака, відповідав українською: "Як горох при дорозі: хто йде, той скубне" [11:127–128]. Українську мову він використовував також, коли спілкувався з людьми "простого" походження; скажімо, О. Шиманов пригадував, як став свідком "добродушно-начальницького" спілкування П. Гулака-Артемівського з університетським служителем, причому видно було, що українська була для письменника "звичною мовою" [1:503]. В обох випадках дотримано мовно-ієрархічних приписів: у розмові з керівником народна фразеологія виступає доречною у стилізовано-ігровому підкресленні власної ролі "підлеглого", натомість у спілкуванні зі служителем, де П. Гулак-Артемівський уже сам постає в ролі керівника, він виділяє мовний ігровий момент для створення "добродушно-начальницького" тону.

Тож навряд чи є такою вже й несподіваною реакція П. Гулака-Артемівського на Квітчину пропозицію. Останній пропонував писати народною мовою "серьезное, трогательное", що сприйнялося як мало не скандальне порушення усталеної норми. Для вихованого на класицистичних уявленнях П. Гулака-Артемівського було майже непорушним те, що "серйозне" належить до високої, урочисто-офіційної сфери, яка вибудована за встановленими зразком і нормою, а отже, людина в цій сфері неодмінно має приховувати себе за певною маскою, вдавати когось чи когось наслідувати, власне, бути штучною – відповідно до зразка і норми. Відтак П. Гулак-Артемівський дуже добре розумів

і відчував невідповідність між “природною” простою мовою і “штучним” характером “серйозної” високої сфери. Також важливо врахувати, що Квітчина пропозиція сприйнялася письменником не лише як суто літературна, а як така, що загрожувала порушенню цілої системи культурних стереотипів, згідно з якими П. Гулак-Артемівський упродовж тривалого часу вибудовував свою біографію. Університетський професор і чиновник-кар’єрист, який при нагоді залюбки послуговувався українським слівцем, водночас у публічному житті послідовно дотримувався офіційного, навіть казенно-офіційного стилю поведінки, що передбачав високий рівень знакової, був суворо регламентованим і врегульованим. Такий стиль чітко визначав можливі ситуації й обставини і відповідно санкціонував допустимі випадки використання простонародного мовного елемента, не дозволяючи водночас будь-яких відхилень, котрі могли б призвести до послаблення нормативності. Зрозуміло, що, з точки зору П. Гулака-Артемівського, втручання простонародного слова у сферу “серйозного, трогательного”, запропоноване Г. Квіткою, могло розглядатися ще й як неприпустиме порушення загальноприйнятого стилю соціальної поведінки.

Цей підкреслено офіційний стиль чиновника не міг не позначитись і на суто професорській, викладацькій діяльності П. Гулака-Артемівського, який основну увагу приділяв зовнішній, формальній стороні своїх лекцій. Письменник і тут ніби грав роль, чітко дотримуючись певних правил, нерідко доводячи підкреслену “театральність” своєї поведінки мало не до фарсовості. Про це зберегли свідчення декілька мемуарних записок, що належать колишнім університетським студентам [2; 5; 7; 10; 11; 12].

Усі ці спогади, – відзначив Д. Багалій, – незважаючи на свої суперечності, приводять до висновку, що Гулак-Артемівський не мав глибоких учених знань, однак як лектор справляв неоднакове враження на своїх слухачів: більшості студентів подобалися його квітчасті лекції, однак людям із ширшими вимогами й розвинутим літературним смаком був не до душі риторичний характер лекцій, зміст яких, між тим, відзначався вченою бідністю... [4:362].

Вказавши на “суперечності” у студентських спогадах, Д. Багалій не врахував, однак, важливого моменту, а саме того часового відрізка, в який формувалися враження мемуаристів. Незавжди помітити, що харківські студенти 20-х – початку 30-х рр. відгукуються про П. Гулака-Артемівського позитивно, натомість скептичні оцінки з’являються у спогадах

студентів другої половини 30–40-х рр. Врахування цього моменту набуває особливої значущості в контексті змін, що відбулися в житті письменника на початку 30-х рр., коли він мусив виявляти обережність у публічних проявах, обравши для себе, як найбільш оптимальну, маску вірнопідданого урядовця. Поступово ця маска витіснила питомі прояви його особистості у вузьку сферу домашнього дозвілля, ставши врешті-решт основою публічного образу письменника. Молодший сучасник харківського професора О. Шиманов, котрий особисто спілкувався з його рідними і знайомими, вказав на “якесь глибоке роздвоєння в душевному складі” П. Гулака-Артемівського, котрий “був однією людиною *pro domo sua* та іншою *pro foro*, причому з роками ця “інша людина”, очевидно, перемогла першу і, можливо, під кінець залишилась уже головним господарем” [1:502].

Впадала у вічі штучність, навіть “театральність” поведінки професора. Перед аудиторією він неодмінно прибирав поважну позу, дбаючи, щоб навіть своїм зовнішнім виглядом відповідати певним соціально престижним взірцям. Цей наслідувальний характер проявів особистості співвідносився з низкою класицистичних культурних стереотипів, засвоєних письменником ще в період навчання в академії. Грати роль, приховувати свою індивідуальність за стереотипною позою і престижним взірцем, наслідувати когось, а не бути собою – усе це відповідало вимогам класицистичного стилю, згідно з якими письменник вибудовував свій публічний образ.

Ф. Неслуховський, сам студент початку 40-х років, іронічно прокоментував цікавий випадок, що розкриває фарсову, гротесковонаслідувальну складову публічної поведінки харківського професора і ректора. Одного разу П. Гулакові-Артемівському довелося залагоджувати з генерал-губернатором справу про сутичку студентів із поліцією. Домовившись, щоб винні відбулися мінімальним покаранням, він виступив перед студентським зібранням із промовою, яку завершив такими словами:

Його сіятельство... цим обмежує покарання, однак я, щоб задовольнити правосуддя, вирішив покарати за провину всіх мого сина [11:151].

Автор спогадів прокоментував іронічну реакцію на рішення П. Гулака-Артемівського відправити в карцер свого сина-студента за “провину всіх”, зокрема, він згадав, як

...студент Манько не втратив нагоди одразу ж порівняти Артемівського з Авраамом і Брутом, котрі приносять у жертву своїх синів [11:151].

Студентів смішило те, що професор і ректор співвідносив загалом дрібну ситуацію з відомими зразками, смішили його позерство й фанфаронство у звичайній, рядовій ситуації. Цей своєрідний “класицизм” в особистості П. Гулака-Артемівського сприймався як явище віджиле, таке, що вироджується, а прагнення в усьому наслідувати якісь авторитетні взірці, ховатися за офіційною маскою, а отже, й не бути собою трактувалось уже як щось недоречне й невідповідне студентським очікуванням. На цих очікуваннях досить відчутно позначились духовні впливи романтизму – тут якраз треба було “бути собою” – підкреслювати свою індивідуальність, уникати повторень, штучності, наслідування, зразків. Можна сказати, звичайно, з певною мірою умовності, що “класицистичний” стиль особистісної поведінки П. Гулака-Артемівського входив у суперечність зі студентськими запитами, сформованими переважно в межах культурних стереотипів іншого, “романтичного” стилю.

Зосередивши основні зусилля на влаштуванні кар’єри, П. Гулак-Артемівський уже з початку 30-х років практично припинив співробітництво з друкованими виданнями. На той час відійшов у минуле відносно ліберальний період правління Олександра І, посилювалось адміністрування на всіх ділянках суспільного життя, особливо після невдалої спроби дворянського заколоту в 1825 р. та розгрому польського повстання в 1831 р. Виявивши на початку своєї творчої діяльності активну громадянську позицію, П. Гулак-Артемівський у 30–40-х рр. під тиском обставин віддає перевагу кар’єрними справами, а отже, мусить погоджувати свої публічні виступи з досить жорсткими приписами уніфікаційного імперського середовища. За таких умов захоплення літературою в колі його інтересів неминуче мусило редукуватись і стати проявом приватної сфери життя. Образ української дійсності в його поезіях звужується до меж старосвітської побутової щоденності, персонажі набувають певної маріонетковості, а ліричний герой

вживається в роль наївного, дещо інфантильного простака й ніби занурюється у затишний і комфортний простір позаісторичного буття, в якому культивується “мале” й “наближене”, де дрібні побутові принади створюють зміст людського життя, набуваючи особливої цінності у світлі гораціанського уявлення про неминучу смерть і примхливу долю. Тематична обмеженість таких поезій компенсується посиленням ігрової, артистичної складової – власне, сама емоція, захоплення від гри нерідко виходять у них наперед. Великий світ героєм творів П. Гулака-Артемівського приймається як неминуча даність – до нього легше пристосуватися, знайти в ньому своє місце, виділити власну обмежену територію, а потім закритися в ній, створивши на її основі власний локальний світ душевного комфорту, до якого включені й дитячі спогади, й “родинна” мова – тут навіть проникнення офіціозу супроводжується його ігровим спрощенням та пародійним розвінчуванням. Важливо, що така поезія, з усіма її безперечними, часто вимушеними літературними втратами, виконує необхідну адаптаційну функцію, дозволяючи письменникові, попри тісну інтегрованість до імперської культури, не лише зберегти себе як приватну особистість, а ще й захистити, хоча б у межах приватного простору, власну етнічну та духовну автономію.

Запропонований аналіз показує, в яких непростих умовах відбувалося становлення нової української літератури. Випадок П. Гулака-Артемівського значною мірою віддзеркалює екзистенційну ситуацію українського письменника перших десятиліть ХІХ ст., який мусив шукати погодження й психологічного компромісу між своїм патріотичним почуттям та офіційним статусом російського чиновника. Подальше дослідження особистісної конфігурації П. Гулака-Артемівського може суттєво прислужитися в розкритті особливостей адаптації українського інтелігента, як письменника, так і читача, до умов імперського культурного простору.

Література

1. А.Ш. [Шиманов О.] Из воспоминаний о П.П. Гулаке-Артемовском (Письмо в редакцию) // Киевская старина. – 1889. – № 2. – С. 499–503. 2. Автобиография Степана Лукича Геевского (1813–1862 г.). – К., 1894. 3. *Айзеншток І.* П. Гулак-Артемівський // Літературна критика. – 1940. – № 11–12. – С. 13–27. 4. *Багалеї Д.І.* Петр Петрович Гулак-Артемівський // Д.І. Багалеї. Очерки из русской истории: Статьи по истории просвещения. – Харьков, 1911. – Т. 1. – С. 359–

395. 5. *Де-Пуле М.* Харьковский университет и Д.И. Каченовский: Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов // Вестник Европы. – 1874. – № 1. – С. 75–115. 6. *Деркач Б. П.П.* Гулак-Артемівський // П.П. Гулак-Артемівський. Поезії. – К., 1989. – С. 5–28. 7. И.Б. Воспоминания о Полтавской гимназии и Харьковском университете // Харьковские губернские ведомости. – 1870. – № 36. – С. 2. 8. *Квітка-Основ’яненко Г.Ф.* Листи // Г.Ф. Квітка-Основ’яненко. Збір. творів:

У 7 т. – К., 1981. – Т. 7. – С. 163–357. **9.** *Квітка-Основ'яненко Г.Ф.* [Письмо к издателям “Русского вестника”] // Г.Ф. Квітка-Основ'яненко. Збір. творів: У 7 т. – К., 1981. – Т. 7. – С. 154–159. **10.** *Костомаров Н.И.* Автобиография // Н.И. Костомаров. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990. – С. 425–651. **11.** *Неслуховский Ф.* Из моих воспоминаний // Исторический

вестник. – 1890. – Т. 40. – С. 116–153. **12.** *Ничпаевский Л.* Воспоминания о Харьковском университете, 1823–1829 годы // Русская старина. – 1907. – № 8. – С. 563–400. **13.** *Федченко П.М.* Петро Гулак-Артемівський. Євген Гребінка // П. Гулак-Артемівський. Поетичні твори; Гребінка Є. Поетичні твори. Повісті та оповідання. – К., 1984. – С. 5–29.

АННОТАЦІЯ

В статті досліджуються особливості художественно-психологічного профіля відомого письменника П. Гулака-Артемівського.

SUMMARY

In this article the creativitv of P. Gulak-Artemovsky is considered in connection with literary tendencies of the XIX century.